

Nico Riemersma, *Den Haag*

Lezing over het boek van ds. Klaas Hendrikse 'Geloven in een God die niet bestaat' op dinsdag 22 juli 2008 in de Bethelkerk, Den Haag

Inleiding

Twee jaar geleden (december 2006) kwam de Zeeuwse predikant Klaas Hendrikse in de publiciteit door een interview in dagblad *Trouw*, waarin hij zich al bekendmaakte als atheïst. Een opmerkelijke *coming out*, mag je wel zeggen. Velen begrepen niet hoe Hendrikse nog predikant kon en wilde zijn. In november van het vorig jaar (2007) kwam er een boekje van hem uit onder de titel 'Geloven in een God die niet bestaat. Manifest van een atheïstische dominee'. In dat boekje probeert hij uit te leggen dat geloof in God en atheïsme wel degelijk samen kunnen gaan, ja zelfs bijbels te verantwoorden is. Het manifest heeft voor nogal wat commotie gezorgd. Vanuit 'Utrecht' is daarop niet echt handig gereageerd.

Tot voor kort hebben we daar in onze gemeente geen aandacht aan geschonken. Ik moet u zeggen dat ik ook door bijzonder weinig mensen over deze kwestie ben aangesproken. Eigenlijk maar door twee mensen, waarvan de ene duidelijk aan mij liet weten dat Hendrikse precies zei wat zij al langere tijd dacht. Er zullen ongetwijfeld nog wel anderen zijn die het boek gelezen hebben, maar die dat niet snel tegen mij durven zeggen dat zich herkend voelen in hun denken, omdat ze misschien bang zijn dat ik ze zal veroordelen. Er zullen ook hele andere mensen zijn, zo kan ik me ook voorstellen, die zich juist verre van een boek als dit houden, bang als ze zijn dat ze teveel in verwarring gebracht worden door wat hij zegt. Bang misschien ook dat ze er geen weerwoord op hebben.

Een eerlijk en open gesprek over deze dingen lijkt me van groot belang te zijn. We kunnen en mogen niet aan het boek voorbij. Dat is te makkelijk.

Ik zie collega's die zeggen dat ze het niet lezen, omdat het allemaal bekende koek is. Ook dat is te simpel. Zoals het eveneens te makkelijk is om te zeggen dat er wel belangrijker geloofsvragen zijn dan deze. We moeten eerlijk zijn en zeggen dat Hendrikse als het gaat over het bestaan van God een uiterst belangrijke vraag op tafel legt. Wie heeft zich die vraag trouwens niet een keer gesteld of gesteld gekregen (door kinderen of kleinkinderen).

Een eerste reactie op het boek van Hendrikse gaf ik in het laatste nummer van *Betheltaal*. In deze lezing wil ik dat alles breder uitwerken.

Ik begin met de vraag: Wat wil ds. Klaas Hendrikse nu eigenlijk zeggen? Wat zegt hij feitelijk? Dan gaat het mij om het kernpunt van zijn boek. Daarna wil ik kijken naar de sterke en de zwakke kanten. Om te eindigen met mijn eigen positie, als ik die al niet tussentijds verraden heb. Een positie die - ik zal het maar eerlijk zeggen - enerzijds dichtbij Hendrikse staat, maar anderzijds ver van hem weg staat. Dat kan u niet verbazen, als u een eerder artikel van mij in *Betheltaal* nog voor de geest kunt halen, een artikel dat ik in november 2006, vlak vóór de coming out van Hendrikse, schreef onder de titel die ook sterk doet denken aan de titel van het boek van Hendrikse 'Atheïstisch in God geloven', een artikel waar ik toen geen (enkele) reactie op kreeg. Ik moet u zeggen dat mij dat toen wel heeft verbaasd.

I. Het kernpunt

Er staat heel veel in het boek, in die zin dat er veel thema's aangesneden worden - het gaat over *geloof en wetenschap*, toegespitst op de verhouding schepping, evolutie, *intelligent design*, maar ook over *God en de dood*, het gaat over *bidden* en het boek eindigt met de *kerk*, en hoe hij die ziet; daarover worden bepaald grimmige uitspraken gedaan -, maar ik wil me tot de kern beperken. Die kern wordt in de titel tot uitdrukking gebracht: 'Geloven in een God die niet bestaat'. Als ik de titel even 'uitpak', komen er twee thema's op tafel te liggen: de kwestie van het *bestaan van God*: wat bedoelt Hendrikse daarmee? en de kwestie van het *geloof*: wat bedoelt hij dan met geloven? Dat brengt direct daarna de derde kwestie op tafel: hoe verhouden die twee zich tot elkaar: geloof en atheïsme? Kunnen die twee wel samengaan?

Naast de woorden *bestaan* en *geloven* spelen in het boek nog twee andere woorden een belangrijke rol: het woord *ervaring*, dat telkens gebruikt wordt rond het woord 'God' - 'het woord 'God' is van oorsprong een ervaringswoord' (64) - en het woord *letterlijk*, dat vaak gebruikt wordt als het over bijbelverhalen gaat, en als er geloofsuitspraken gedaan worden. Moet je die letterlijk opvatten? Zijn die letterlijk bedoeld?

Waar je als lezer op grond van de titel van het boek zou denken dat de centrale kwestie het '(niet) bestaan van God' is, daar zou ik toch zeggen dat de eigenlijk kwestie is: hoe moet het spreken over God opgevat worden: letterlijk of niet. Is dat letterlijk bedoeld of zijn het beelden/metaforen? Wordt, als het over geloof gaat, misschien toch een hele andere taal gesproken?

God bestaat niet

Wat zeg je nu eigenlijk, als je zegt dat God niet bestaat? Hendrikse vult het woord 'bestaan' in door met een vergelijking te komen. Hij zegt: 'God bestaat niet zoals een appeltaart bestaat.' Nu zal iedereen (?) dat met hem eens zijn. Nee, God bestaat niet zoals appeltaart bestaat. Maar weinigen zullen zich vervolgens atheïst noemen, zoals hij zichzelf heel trots noemt. Er is dan ook nog iets meer aan de hand. Wat hij feitelijk met die uitspraak 'God bestaat niet' wil zeggen, is dat achter God geen reëel bestaand wezen schuil gaat. Anders gezegd: Het woord 'God' verwijst niet naar een reëel bestaand persoonachtig wezen (die in de hemel woont). Dat vormt de kern van het boek. En dat breidt hij vervolgens uit door dat toe te passen op al het spreken over God. Daar moet je nooit 'een echt bestaand (opper)wezen' achter zien.

Om het met dat andere kernwoord van het boek te zeggen, met het woord 'letterlijk'; dan zegt hij: 'Neem alles wat er over God gezegd wordt (in de bijbel en in de kerk) niet letterlijk'. En als voorbeeld - Genesis 1: 'Denk niet dat God *daadwerkelijk* de hemel en de aarde geschapen heeft. Neem het evenmin letterlijk, als er staat: 'En God sprak'.

Later in het boek zal hij zeggen dat het allemaal beelden zijn, waarin over God gesproken wordt. Je moet er telkens het woordje '(zo)als' bij denken of je moet erbij zeggen: 'bij wijze van spreken'. In theologische termen: geloofsuitspraken zijn geen ontologische (maar mythologische) uitspraken. Geloofsuitspraken verwijzen niet naar standen van zaken in de werkelijkheid, maar verbeelden wat in onze werkelijkheid er echt toe doet. Probleem is ontstaan toen 'wat mythologische taal geweest was, tot feitelijke werkelijkheid werd uitgeroepen' (64).

Dan kunnen we nu zeggen wat 'atheïsme' bij Hendrikse is: de ontkenning dat onder God een reëel bestaand wezen begrepen moet worden. Alle spreken over God wekt nl. die indruk dat God een reëel bestaand wezen is. Atheïsme heeft hier de betekenis van a- theïsme (37). En theïsme is de idee dat God een reëel bestaand (persoonachtig) wezen is, dat over eigenschappen beschikt zoals almacht, alwetendheid en alomtegenwoordigheid. Van dat idee neemt hij afstand, maar dan gebruikt hij het woord atheïsme toch in een andere betekenis van het woord dan gebruikelijk is. Een atheïst is iemand die niet gelooft in God, omdat hij niet zou bestaan. Als God niet bestaat, kan je ook niet in hem geloven. Het punt zit minder vast op het bestaan als zodanig als wel op de manier waarop God dat het geval is ('niet zoals appeltaart bestaat').

Als er aan het woordje 'God' geen werkelijkheid beantwoordt, zoals dat bij appeltaart het geval is, dan zou je zeggen dat het spreken over God geen zin heeft, en dat je er ook mee op moet houden. En dat zegt Hendrikse nou net niet. 'Waar anderen een punt zetten, daar zet ik een komma.' Je kunt nog heel goed over God blijven spreken, maar dan moet je *God* begrijpen als een woord waarmee mensen een ervaring tot uitdrukking brengen. Daarvoor zet hij in bij Exodus 3, het verhaal van de brandende braamstruik waar Mozes aan God naar zijn naam vraagt. God zegt dan: *ehjeh asjer ehjeh*. 'Ik ben die ik ben.' 'Ik ben er zoals ik er ben.' Hendrikse vertaalt het liever zo: 'Ga maar, dan ga ik met jullie mee'. Hij zou daarbij moeten zeggen dat je het niet letterlijk moet nemen, maar dat doet hij niet. Hij zegt zelfs dat in het verhaal van Exodus niet sprake is van een bestaande God. De lezer blijft met het probleem zitten: hoe je nu kan zeggen dat God meegaat, als Hij niet bestaat. Hendrikse geeft er geen antwoord op, ja, hij gaat zelfs aan de hele vraag voorbij.

Wat hij wel zegt, is dat je die Godsnaam wel tussen aanhalingstekens moet zetten, 'want wat niet bestaat, kan geen naam hebben' (52). Dan zie je dus dat zijn eerdere uitspraak dat in Exodus niet van een bestaande God sprake is, niet klopt.

Ik kom terug op het woord 'ervaring'. 'De Israëlieten', zo zegt Hendrikse, 'zijn op een gegeven moment gewoon (sic) uit Egypte weggegaan, en die gebeurtenis hebben ze achteraf geduid met het woord God.' Hendrikse houdt de uittocht voor een historische gebeurtenis! Wat ze daarmee gedaan hebben: 'ze hebben de gebeurtenis/de ervaring *geduid* als een uittocht, waarbij het volk geleid werd door een kracht die ze God zijn gaan noemen, dat het hun zonder die God niet gelukt zou zijn' (53).

Geloven in (een) God

Ik kom bij het *eerste* deel van de titel: 'geloven in een God'. Het opmerkelijke is dat ik nu eigenlijk al wel snel kan ophouden, want Hendrikse zegt hier bijzonder weinig over. Hij heeft het wel over *geloof* en *geloven*, en over geloven als vertrouwen, maar dan gaat het eigenlijk alleen maar over vertrouwen hebben in anderen (in mensen) en nergens over vertrouwen hebben in God. Dat kan ook niet verbazen, als God niet bestaat, en vertrouwen iets is tussen personen. En zo wil hij God perse niet zien: als een persoon. Daarbij, zijn spreken over geloven als vertrouwen ontbeert ook elk kader. Hij zou hier heel precies moeten zijn, hoe je dat dan moet zien: vertrouwen op een God, als die niet bestaat. Maar dat gebeurt in het geheel niet.

In het boek functioneren tal van omschrijvingen van 'geloven', Teveel om allemaal op te noemen. Vaak toch ook in de betekenis van 'beseft hebben van'. Een belangrijke definitie van geloof geeft hij met de term 'volwassen afhankelijkheid' (vgl. 'das schlechthinige Abhängigkeitsgefühl' van Schleiermacher), waarmee hij bedoelt: het beseft dat je leven geen eigen fabricaat is, dat je jezelf niet hebt gemaakt en datgene waar je gelukkig van wordt, ook niet (100). Het woord 'God' blijkt in het boek diverse malen te functioneren als een woord dat nu net tot uitdrukking wil brengen dat het niet mensen zijn die het doen, maar dat God dat is. God is zo een woord waarmee je van jezelf afwijst. Daar lijkt me een sterk punt van Hendrikse te liggen. Op de manier waarop ik het nu zeg, doet hij dat zelf echter nergens. Helaas.

Verhouding atheïsme-geloof

Waar het bij Hendrikse helemaal aan ontbreekt, is een paragraaf over de vraag hoe die twee, atheïsme en geloof, samen kunnen gaan. Maar dat is wel uit zijn verhaal op te maken. Die twee kunnen ook alleen maar samengaan, omdat Hendrikse *enerzijds* een hele enge definitie van 'atheïsme' hanteert - je moet God niet opvatten als een reël bestaand wezen. Het woord 'God' kan je best nog wel blijven gebruiken, heel goed zelfs, als je aansluit bij hoe het van oorsprong af gebruikt is: een woord waarmee mensen ervaringen tot uitdrukking brengen. Gewone gebeurtenissen in het alledaagse leven die ze als buitengewoon ervaren/duiden. - en *anderzijds* 'geloven' in de betekenis van vertrouwen op God problematisch is. Geloven heeft meer de betekenis van: 'ervaringen met behulp van het woord 'God' duiden' dan de klassieke betekenis die Hendrikse ook wel kent en gebruikt: je vertrouwen stellen op God/fiducie in Hem hebben. Geloven is bij Hendrikse iets dat eigenlijk altijd alleen achteraf gebeurt. Hij zegt zelf: 'God zie je steeds alleen maar van achteren'.

Kortom, ze kunnen samen, geloof en atheïsme, als je beiden een andere betekenis toekent dan ze in het normale (ook theologische) spraakgebruik hebben.

Eén werkelijkheid

Voordat ik naar de sterke en zwakke kanten ga, wil ik nog voor één punt uit het boek aandacht vragen. Dat is zijn nadruk op het feit dat er maar één werkelijkheid is (94). Er is niet naast deze wereld nog een andere wereld (van God). Er is alleen deze werkelijkheid, waarin mensen ervaringen opdoen die gelovige mensen duiden met het woord 'God'.

Hendrikse geeft er geen blijk van in de gaten te hebben dat de mythologie wel van twee werelden spreekt, maar je moet niet doen alsof er ook in werkelijkheid twee werelden zijn.

Die ervaringen zijn verschillend te duiden. Voorbeeld: de één zal na een gebeurtenis zeggen dat hij een dankbaar mens is, een ander, een gelovig mens zal dat doen met behulp van God: 'Ik ben God dankbaar'. Helaas maakt Hendrikse niet duidelijk wat de meerwaarde is van deze laatste duiding. Waarom je deze ervaring met behulp van het woord 'God' zou aanduiden, als het ook zonder kan? De zaak lijkt er tenslotte alleen maar problematischer van te worden, omdat bij het woord 'God' immers gedacht kan worden aan een reël bestaand wezen. Er lijkt dan ook veel voor te pleiten om het woord 'God' maar helemaal niet te gebruiken om ervaringen te duiden. Waarom zou je?

Tot zover de inhoud van het boek, waar het om de kern van het boek gaat.

II. Sterke en zwakke kanten

Ik kom bij mijn tweede punt: de sterke en zwakke kanten van het boek. Ik begin bij de *sterke kanten*. Drie zou ik er willen noemen:

a. Het woord 'bestaan' bij God is problematisch. Hendrikse vraagt daar terecht aandacht voor. Dat het eigenlijk een onmogelijk woord is, omdat het de indruk wekt dat God bestaat zoals appeltaart bestaat. Dat is een verkeerde suggestie. Het wekt de indruk dat God iets reëls is zoals appeltaart. Een sterk punt, nog even afgezien hoe je dan verder moet.

Hendrikse overweegt niet dat het woord 'bestaan' ook 'symbolisch' opgevat kan worden. Die kant wil hij niet op. Het woord 'bestaan' wil hij niet gebruiken, omdat het toch de indruk blijft wekken dat God bestaat zoals dat met appeltaart het geval is. Het is aan de andere kant echter ook weer merkwaardig dat hij het woord 'bestaan' niet symbolisch wil opvatten, omdat hij in het laatste deel van het boek tenslotte zegt dat het spreken over God altijd in beelden gebeurt. Dan sluit hij zich bij Kuitert aan.

Hendrikse neemt het woord 'bestaan' letterlijk, maar hij geeft er blijk van ook te weten van een andere ('symbolische') opvatting van het begrip 'bestaan', zoals blijkt (122) als hij over het verhaal van Mozes' reis door de woestijn zegt: 'Als ik me herken in het verhaal van Mozes' reis door de woestijn, dan *bestaat* Mozes,

voor mij. Of hij in werkelijkheid ooit heeft *bestaan*, doet er niet toe.' Ik zou zeggen: waarom zou je op die manier ook niet over God spreken? 'Of Hij in werkelijkheid bestaat, doet er niet toe.'

Ik zou zelf zeggen: het woord 'bestaan' is op God niet van toepassing - met Hendrikse: hij maakt geen deel uit van deze werkelijkheid - juist omdat hij telkens van 'de andere kant' komt. Hij overstijgt onze werkelijkheid, zo is in de theologie altijd al gezegd.

b. Ik zei eerder dat Hendrikse heel wat omschrijvingen van geloof/geloven geeft, maar bij één van de eerste omschrijvingen voel ik me het meeste thuis: *geloven* als een wijze van zijn (92), waar hij *geloof* opvat als het hebben van een overtuiging. Hij heeft voorkeur voor het werkwoord ('geloven') boven het zelfstandig naamwoord ('geloof'). Dat is te begrijpen, als je zijn definitie ziet van beide begrippen. '*Geloven* is een manier van leven: hoe je omgaat met wat er gebeurt, hoe je handelt en vanuit welke overtuiging.' Toch komt Hendrikse niet los van *geloof*: dat is: van overtuiging, van interpretatie, van duiding van dingen en van perspectief. 'Geloven', zo zegt hij (94), 'heeft te maken met hoe je ogen staan. Gelovigen zien dezelfde dingen als andere mensen, die dingen komen anders binnen, die worden anders ervaren.'

c. Een derde sterk punt: over God is niet te spreken zonder mensen (92). Hij zegt dat op verschillende manieren: 'Achter God staat nooit een punt, maar een komma. En achter die komma sta jij, staan wij' (137). Helemaal aan het begin doet hij dat, als het gaat over Exodus 3. Daarin wordt tot uitdrukking gebracht dat God alleen daar zal zijn, waar mensen zijn die in beweging komen (52): 'Ga maar, dan ga ik met jullie mee' Het eerste deel is een opdracht aan mensen, God komt daarna, hij gaat mee. Hendrikse pleit er terecht voor om God niet los te zien van mensen. Ze horen bijeen. Zelfs in meervoud: mensen. 'De naam van God is onlosmakelijk verbonden met mensen die in beweging komen' (125). Ik zou dat nog willen preciseren: het gaat steeds om een driehoeksverhouding: God, jij en je medemens (je broeder/zuster).

Nu de *zwakke kanten*.

a. Dan begin ik bij de *inzet* van Hendrikse. Waar begin je met je spreken over God? Hendrikse zegt dat hij niet hoog bij God wil inzetten (92, 141), maar bij mensen, maar het opmerkelijke is dat hij zo niet begint. Dan zou hij ook moeten beginnen bij zijn spreken over mensen die hun ervaringen duiden met het woordje 'God' om daarna te zeggen dat God niet opgevat moet worden als een bestaand reëel wezen. Hij begint echter direct bij God, bij het bestaan van God. Dat zet de verkeerde toon, omdat hij het begrip 'bestaan' zoals we zagen op verschillende manieren invult. Ik zal zometeen, als ik het over mijn eigen positie heb, laten zien dat je beter ergens anders kunt beginnen.

b. Ik zei aan het begin al, dat het woord '*ervaring*' een centraal begrip (in het boek) is. Het zwakke punt is de *breedheid* die hij daaraan geeft. Het lijkt er bij hem op dat elke ervaring met behulp van het woord 'God' geduid kan worden. Ik zou eerder denken dat het woord 'God' niet op elke ervaring van toepassing is. Daar geeft Hendrikse ook wel blijk van. Het woord 'God' functioneert tenslotte nogal eens als een woord waarmee uitgedrukt wordt dat *jij* niet voor iets verantwoordelijk bent, maar dat het van de andere kant komt. Elders in het boek heeft hij het over God als een woord dat verwijst naar onverwoordbare, niet communiceerbare, menselijke ervaringen (152). Dus u ziet, dan gaat het om specifieke ervaringen/gebeurtenissen. Maar om wat voor ervaringen het dan gaat, blijft onduidelijk.

c. Daarmee ben ik bij het laatste zwakke punt in het boek: dat is dat er weinig *consistent* gesproken wordt. De ene keer verstaat hij onder iets dit en de andere keer verstaat hij onder hetzelfde woord iets anders. Dat maakt het erg lastig lezen en ook uitermate moeilijk om het boek goed samen te vatten.

Ik zet een aantal inconsistenties op een rij:

- (rond Exodus 3): in Exodus is niet van een bestaande God sprake (51) - maar even verderop zegt hij: 'Die (Gods)naam moet dan wel tussen aanhalingstekens, want wat niet bestaat, kan geen naam hebben.'
- Aan de ene kant zegt hij: 'God bestaat niet' en elders dat God zelf buiten het bereik van onze taal ligt (153).
- 'Er is maar één werkelijkheid', Hendrikse legt daar sterke nadruk op, terwijl hij aan de andere kant het ook heeft over 'de andere kant' (161) en over 'de andere werkelijkheid die in onze werkelijkheid kan oplichten' (157-158). Dat is nu precies wat er bedoeld wordt met het begrip transcendentie wordt bedoeld: onze werkelijkheid overstijgend, van de andere kant komend (bijbelse beeld: vanuit de hemel), maar daar sputtert hij aan het begin van het boek zeer tegen, omdat het suggereert dat er een andere werkelijkheid is naast onze bestaande werkelijkheid.
- Hendrikse beweert dat het bijbels is om te zeggen dat God niet bestaat. Merkwaardigerwijs komt hij direct daarna met Hebrëen 11:6 aan zetten, waar precies het tegenovergestelde gezegd wordt. 'Wie tot God komt, moet geloven dat hij bestaat'.

- Dat het bijbels is, daarvoor beroept hij zich op Exodus, maar elders zegt hij daarover hele andere dingen; dan ziet hij in de bijbel een dubieuze ontwikkeling: van concurrentie naar monotheïsme naar een almachtig opperwezen. Kortom, Hendrikse spreekt heel dubbel over 'het bestaan van God' in de Bijbel.

- Ik spits de kwestie van de inconsistentie nog op één ding toe: dat is de kwestie van de letterlijkheid. Die kwestie speelt, als het gaat over het spreken over God. Moet dat spreken letterlijk of metaforisch opgevat worden? Daar ligt de eigenlijk clue van het boek, ook al wordt de indruk gewekt dat het gaat om het bestaan van God. Ik zei dat al eerder, aan het begin van de lezing.

Nu kent het boek een opmerkelijk zinnetje - het komt twee keer voor (142, 166) - en dat is dat Hendrikse zegt alleen taal te willen gebruiken die letterlijk verstaan moet worden. Ik zou zeggen: dan kan je het woord God niet meer gebruiken. Daar zit dan ook een merkwaardige contradictie bij Hendrikse. Hij wil alleen letterlijke taal, waar hij daarnaast steeds zegt dat je God niet letterlijk moet verstaan (154). Die ervaringen zijn beschreven met behulp van beeldtaal (155). Elders spreekt hij met recht van 'mythologische taal' (56). Dat begrip had hem direct al op een andere manier kunnen laten spreken over de kwestie van het bestaan. Hij had dan kunnen en moeten zeggen dat bijbelse verhalen het karakter van mythen hebben, het gaat tenslotte om mythologische taal. En als iets niet van belang is, ik moet het anders zeggen, als ergens de kwestie van het bestaan niet speelt, dan is het daar.

Ik zou zeggen: over 'die andere kant' is ook alleen maar in mythologische taal te spreken. Daaraan herken je nu juist ook 'de andere kant'.

III. Eigen positie

'Waar sta je nu zelf in dit debat?' Dan kom ik terug op de kwestie van de inzet. Waar begin je, als je over het geloof wilt spreken. Hendrikse zegt: 'Ik begin bij mensen, en bij hun ervaringen en hun duidingen van de dingen die ze in hun leven meemaken. Ik begin bij het gewone leven, ik zet in bij deze werkelijkheid.'

Ik zou liever anders willen inzetten, en wel bij het Bijbelverhaal. Hendrikse zegt: God zit in ieders rugzakje, het lijkt mij theologisch juister om te zeggen: God 'zit' in het bijbelverhaal. Het is een woord dat iedereen allereerst kent uit het bijbelverhaal. Daar komt dat woord vandaan. En dan zou ik mij vervolgens weer bij Hendrikse willen aansluiten, als hij zegt dat bijbelse taal mythologische taal is, taal die je niet 'letterlijk' moet en kan opvatten'. Het is taal die dichterbij poëzie dan staat bij de wetenschap of dan de taal die wij hanteren.

Is bijbelse taal mythologische taal, taal die je van mythen kent? Ja, dan kan je zien aan het feit dat er gesproken wordt over de duivel/satan, van engelen en van demonen. Dat zijn zaken die karakteristiek zijn voor de taal van de mythologie. Misschien schrikt dat af, als ik dat zeg? Toch hoeft dat niet. Het is taal die heel sterk tot uitdrukking kan brengen waar het in het leven nu echt om gaat. Het is taal die 'de andere kant' zoekt te verwoorden. Karakteristiek voor de mythologische taal is een denken in twee werelden.

Uit die mythologische taal moet je het woord 'God' ook niet losweken; van die mythologische taal kan je God ook niet losmaken. - Tegenover Hendrikse die zegt dat God zelf om zo te zeggen buiten het bereik van onze gezamenlijke taal ligt (153) - Doe je dat wel, en zeg je dat b.v. dat God zelf buiten het bereik van onze taal ligt, dan zit je ogenblikkelijk bij het probleem/de kwestie van het bestaan van God. En dan moet je dat gaan ontkennen, zoals Hendrikse dan ook doet.

Als Hendrikse zegt dat God niet bestaat, dan zegt hij dus eigenlijk: God is een woord dat thuishoort in de mythologische taal/in de mythologische taalwereld. Hendrikse lost het probleem dan ook niet op door van 'bestaan' over te gaan op 'ervaring'. Want ook dan maakt hij zich los van het bijbelverhaal. Om binnen de christelijke traditie te blijven dan wel om erop aan te sluiten, zal je toch bij dat (mythologische) bijbelverhaal moeten beginnen, en dan is het ook niet een kwestie van *ervaren*, maar dan wordt het een kwestie van *horen* wat er van Godswege door dit verhaal tegen je gezegd wordt. Dan gaat het om het appèl dat vanuit het verhaal naar jou toegaat. En dan krijgt het woord 'geloven' in de zin van vertrouwen ook een logischer plek dan dat het geval is bij Hendrikse. Dan gaat het om 'vertrouwen hebben in wat God tegen je zegt'.

Om terug te komen op Exodus 3, en de vertaling van Hendrikse van de Godsnaam: 'Ga maar, dan ga ik met jullie mee', dan is dat niet uitdrukking van een ervaring ('wij gingen en Hij ging mee'), maar dan gaat het om vertrouwen dat Hij ook meegaat, als jij gaat.

Wat u intussen ziet, is dat op die manier ook de kwestie van het bestaan helemaal wegvalt. De eigenlijke kwestie is niet het bestaan (van God), de eigenlijk kwestie is of je vertrouwen het in wat er vanuit de bijbel naar je komt. En dat je daarin vertrouwen hebt, kan je alleen maar in je leefwijze laten zien.